

UOT: 631.635.64.581.16

ABŞERON ŞƏRAİTİNDƏ POMİDOR SORTNÜMÜNƏLƏRİNİN BİOLOJİ TƏSƏRRÜFAT ƏHƏMİYYƏTLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BEŞİLLİK NƏTİCƏLƏRİ

İ.Ş. ƏLİYEVƏ

AKTN Tərəvəzçilik ET İnstitutu

Tədqiqatın annotasiyası müxtəlif coğrafi mənzərəyə malik sortnümünələrin və hibridlərin biomorfoloji əlamətlərinin və qiymətli təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Qiymətləndirmə işləri nəticəsində sortnümünələr və hibridlər arasında perspektiv sortlar seçilmişdir. Seçilmiş Qaratağ-256 x Ottava-30 (94) (Azərbaycan-94 sortu), Hedvic hibridindən seçilmiş (130) (Mirvari sortu) 2013-cü ildə Bitki sortlarının qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinə təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Seleksiya, hibrid, perspektiv, bioloji, ekoloji, aqrotexnika, morfoloji göstəricilər.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında yeni aqrar siyasətə keçidlə əlaqədar, kənd təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi tərəvəzçilik sahəsində də istehsal-əmtəə münasibətlərinin bazar iqtisadiyyatının tələbləri baxımından yendən qurulması prosesi davam edir. Əhalinin əsas ərzaq, o cümlədən tərəvəz məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün, həmin məhsulların istehsal həcmının artırılması və çeşidinin genişləndirilməsi işi olduqca vacibdir.

Bu baxımdan mövcud tədqiqat işində (2011-2015-ci illərdə) pomidorun biomorfoloji təsərrüfat əlamətlərinin öyrənilməsində əldə edilmiş seçilmiş sortnümünələrin və hibridlərin elmi-nəzəri praktiki nəticələri şərh edilir.

Tədqiqatın materialı və metodikası. Tədqiqat işi üçün material son beşillikdə Tərəvəzçilik ET İnstitutunun genofondunda olan sortnümünələrdən, yeni yaradılmış hibridlərdən, perspektiv, rayonlaşdırılmış və Bitki sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinə təqdim olunmuş sortlardan ibarət olmuşdur. Tədqiqat işi üçün 10,0-15,0 sot ümumi sahə ayrılmışdır. Təcrübədə cəmi 46 sortnümünədən istifadə olmuşdur. Tərəvəz toxumları birbaşa şitilliyə aprel ayının 5-15-də səpilmişdir.

Tədqiqatın təhlili və müzakirəsi. Tədqiqatın məqsədi pomidor bitkisindən yüksək məhsuldar, keyfiyyətli, xəstəliklərə, zərərvericilərə və abiotik amillərə davamlı yeni sortlar yaratmaq, KTN yanında Bitki Sortlarının qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinə təqdim etmək və fermer təsərrüfatlarında tətbiqinə nəzarət etməkdir.

Tədqiqatda olan pomidor sortnümünələri bir-birindən təkcə mənzəyinə görə deyil, həm də bir sıra biomorfoloji və təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə əlavə də təsərrüfat tezyetışkənliyinə görə fərqlənmişlər.

Təcrübə başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində seleksiya, nəzarət, müsabiqəli sort-sınaq

pitomnikində qoyulmuşdur. Təcrübə ayrı-ayrı pitomniklərdə illər üzrə təkrarsız, 2 və 4 təkrarda aparılmış, nəzarət kimi Elim, Zərrabi, Leyla, Yubiley-60, Nuru, Novıçok və Volqoqrad 5/95 sortlarından istifadə olunmuşdur.

Başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində pomidor sortnümünələrinin fenoloji və qiymətli-təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi. Kolleksiya sahəsində 2012-ci ildə 9, 2013-cü ildə 10, 2015-ci ildə 12 sortnümünə təkrarsız olaraq əkilmiş, öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir. Vegetasiyanın uzunluğu və bir bitkidən alınan məhsuldarlıq göstəriciləri (illər üzrə orta) cədvəllərdə verilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində olan sortnümünələrin qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri, 2012-2015-ci illər

İllər üzrə orta					
TETI-nin kataloq № si	Bir bitkidən alınan məhsul, kq-la	Meyvənin forması	Meyvənin kütləsi, q-la	Quru maddə, %-lə	Vegetasiya müddətinin uzunluğu, günlə
Nəzarət: Volqoqrad 5/95	0,8	yumru	110	5,7	110-115
Nəzarət: Novıçok	0,8	uzun	91,2	5,4	108-112
122	0,9	yumru	100,0	5,7	99-108
124	0,8	yastı-yumru	96,6	5,0	99-108
125	0,8	yumru	84,6	5,1	108-110
127	1,7	yumru	118	5,0	97-108
132	1,8	yumru	88,3	5,5	105-108
1	2	3	4	5	6
135	0,9	uzun bıbarvari	86,0	5,4	105-113
133	0,9	yumru	97,5	5,2	107-110
137	1,5	yumru	128,3	5,0	107-110
136	1,2	yumru	169,6	4,8	106-108
138	1,6	yumru	173,6	4,5	110-118
144	1,6	yumru	64,0	5,2	117-119
136a	1,1	yumru	200,0	5,0	107-110

Cədvəldən göründüyü kimi sortnümünələr tezyetışən, ortatezyetışən və ortayetışən qrupa daxil olmuşlar. Belə ki, 122, 124, 127, 132, 135 nömrəli nümunələr 97-105 gün olmaqla tezyetışən qrupa, 133,

136, 137 nömrəli nümunələr 106-110 gün olmaqla ortatezyetışən qrupa, 144 nömrəli nümunə isə 117 gün olmaqla ortagecyetışən qrupa daxil olmuşdur. Nəzarət sortlarda vegetasiya müddətinin uzunluğu 108-115 gün arasında dəyişmişdir.

Bir bitkidən alınan məhsul sortnümünələr arasında 0,8-1,8 kq arasında olmuşdur. Ən məhsuldar 127, 132, 138, 144 nömrəli nümunələrdə (1,6-1,8 kq) müşahidə olunmuşdur.

Meyvənin forması əsasən yumru formalıdır. 135 nömrəli nümunə uzun bibərvari olmaqla digər sortnümünələrdən fərqlənir. Meyvənin kütləsi sortnümünələrdə 64,0-200,0 q, nəzarət Volqoqram 5/95 və Novıçok sortlarında isə 91,2-100,0 q arasında dəyişmişdir. Quru maddə refraktometrə görə sortnümünələrdə 4,5-5,7 % olmuşdur. Nəzarət sortlarda isə 5,4-5,7 % arasında olmuşdur.

Seleksiya pitomnikində olan pomidor sortnümünələrinin fenoloji və qiymətli-təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi

Seleksiya pitomnikində sortnümünələr (121₃, 129, 87, 114, 116, 119, 120, 121) sınaqdan keçirilmişdir. Belə ki, 2012-ci ildə 7 nümunə, 2013-cü ildə 8 nümunə, 2015-ci ildə isə 6 nümunə 2 təkrarda öyrənilmiş və seçilmişdir (cədvəl 2).

Vegetasiyanın uzunluğu sortnümünələr arasında fərqliliyi az müşahidə olunmuşdur. Belə ki, sortnümünələr arasında 102-112 gün arasında dəyişməklə tezyetışən və ortayetişən qrupa daxil olmuşlar.

Cədvəl 2. Seleksiya pitomnikində olan sortnümünələrin qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri, 2012-2013-2015-ci illər

İllər üzrə orta

TETI-nin kataloq № si	Ümumi məhsul, sen/ha	Əmtəlik məhsul, sen/ha	Meyvənin kütləsi, q-la	Vegetasiya müddətinin uzunluğu, günlə
Nəzarət: Elim	472,0	436,0	115,0	110-112
Nəzarət: Yubiley-60	511,9	502,6	102,3	110-112
Nəzarət: Nuru	509,0	483,1	133,5	108-112
87	524,3	498,7	143,5	109-110
114	506,9	487,2	147,0	108-112
116	531,3	506,9	111,0	109-112
119	515,2	494,7	106,8	102-112
120	519,9	499,2	110,3	102-112
121	526,8	506,3	106,7	106-108
121 ₃	486,9	474,4	117,0	105-110
129	618,4	566,7	197,0	108-110

Nəzarət sortlarda vegetasiya müddətinin uzunluğu 108-112 gün olmaqla ortatezyetışən və ortayetişən qrupa daxil olmuşlar.

Ümumi məhsuldarlıq sortnümünələrdə 486,9-618,4 sen/ha, nəzarət sortlarda Elim sortunda 472,0 sen/ha, Yubiley-60 sortunda isə 511,9 sen/ha olmuşdur. Ən yüksək məhsul 129 nömrəli sortnümünədə (618,4 sen/ha) müşahidə olunmuşdur.

Əmtəlik məhsul sortnümünələrdə 474,4-566,7 sen/ha, nəzarət sortlarda isə 436,0-502,6 sen/ha arasında dəyişmişdir.

Meyvənin kütləsi sortnümünələrdə 110,3-197,0 q arasında, nəzarət sortlarda isə 102,3-133,5 q olmuşdur. Ən iri meyvəli sortnümünə 129 nömrəli olmuşdur.

Beləliklə, 129 nömrəli nümunə qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə görə digər sortnümünələrdən fərqlənmişdir.

Nəzarət pitomnikində olan pomidor sortnümünələrinin fenoloji və qiymətli-təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi

Nəzarət pitomnikində olan sortnümünələr (4, 58, 80, 87, 111, 112, 117, 118, 127₁, 129) beşillikdə 2011-ci ildə 7 nümunə, 2012-ci ildə 8 nümunə, 2013-cü ildə 8 nümunə, 2014-cü ildə 8 nümunə, 2015-ci ildə 8 nümunə 2 təkrarda Elim, Yubiley-60, Novıçok və Zərrabi sortları ilə müqayisəli öyrənilmiş, seçilmiş və qiymətləndirilmişdir (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Nəzarət pitomnikində olan yekins sortların qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri, 2011-2015-ci illər

İllər üzrə orta

TETI-nin kataloq № si	Ümumi məhsul, sen/ha	Əmtəlik məhsul, sen/ha	Meyvənin kütləsi, q-la	Vegetasiya müddəti, günlə
Nəzarət: Elim	520,6	481,6	122,0	107-115
Nəzarət: Zərrabi	554,1	483,3	123,7	110
Nəzarət: Yubiley-60	514,1	484,5	105,0	105-112
Nəzarət: Novıçok	500,4	497,3	80,0	108
4	578,2	562,5	152,6	106-112
58	588,9	561,7	156,1	108-113
80	499,6	491,2	110,0	107-111
87	547,4	477,9	156,0	106-108
111	621,0	601,2	162,0	107-110
112	500,6	563,0	110,0	108
117	571,6	542,3	124,0	105-112
118	541,1	510,8	110,4	106-110
127 ₁	593,7	575,2	164,6	107-114
129	562,7	535,1	199,5	106-109
588	568,0	552,6	169,5	107-112

Cədvəldən göründüyü kimi sortnümünələr vegetasiya müddətinin uzunluğuna 105-114 gün olmaqla tez, ortatez və ortayetişən qrupa daxil olmuşlar. Nəzarət sortlarda isə 1105-115 gün olmaqla tezyetışən və ortayetişən qrupa daxil olmuşlar.

Ümumi məhsul sortnümünələrdə 499,6-621,0 sen/ha, nəzarət sortlarda isə 500,4-554,1 sen/ha arasında dəyişmişdir. Əmtəlik məhsul sortnümünələrdə 477,9-601,2 sen/ha, nəzarət sortlarda isə 481,6-497,3 sen/ha arasında olmuşdur.

Meyvənin kütləsi sortnümünələrdə 110,0-199,5 q, nəzarət sortlarda isə 80,0-123,7 q arasında dəyişmişdir. Ən iri meyvəli 129 nömrəli nümunədə (199,5 q) müşahidə olunmuşdur.

Müsabiqəli sort-sınaq pitomnikində olan pomidor sortnümünələrinin fenoloji və qiymətli-təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi

Müsabiqəli sort-sınaq pitomnikində olan sortnümünələr (80, 83, 93, 94, 104, 130, 588, A-75, 111 və X-142) beşillikdə 2011-ci ildə 9, 2012-ci ildə 7 nümunə, 2013-cü ildə 7 nümunə, 2014-cü ildə 7 nümunə və 2015-ci ildə isə 7 perspektiv sort öyrənilmiş, seçilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Vegetasiyanın uzunluğu və ümumi məhsuldarlıq (illər üzrə orta) cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 4. Müsabiqəli sort-sınaq pitomnikində olan əlverişli sortları qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri 2011-2015-ci illər illər üzrə orta

TETI-nin kataloq № si	Ümumi məhsul, sen/ha	Əmtəlik məhsul, sen/ha	Meyvənin kütləsi, q-la	Vegetasiya müddətinin uzunluğu, günlə
Nəzarət: Elim	500,0	470,5	147,0	102-110
Nəzarət: Zərrabi	514,6	485,0	165,0	89-114
Nəzarət: Yubiley-60	495,5	483,1	99,0	105-109
Nəzarət: Leyla	483,3	464,1	142,3	104-110
Nəzarət: Titan	492,1	479,2	138,0	110
Nəzarət: Nuru	470,0	442,0	150,0	105
80	553,2	519,6	156,6	98-109
83	560,3	536,0	183,6	94-111
93	598,3	581,7	199,3	106-113
94	629,4	604,7	193,3	108-110
104	536,0	516,9	170,0	100-108
130	619,2	607,4	108,3	106-108
588	591,4	568,1	177,0	107
A-75	598,8	576,4	170,4	106-110
X-142	558,8	538,9	167,4	102-112
111	605,0	588,2	177,5	95-112

Perspektiv sortlardan 80, 111 və 588 ötən ildə nəzarət pitomnikində sınaqdan keçirilmiş və seleksiya işinin davamı olaraq müsabiqəli sort-sınaq pitomnikində öyrənilmişdir. Belə ki, ümumi məhsul sortnümunələrində 536,0-629,4 sen/ha, nəzarət sortlarda Elim, Zərrabi, Yubiley-60, Leyla, Titan, Nuru sortlarında 470,0-514,6 sen/ha arasında olmuşdur. Əmtəlik məhsul sortnümunələrində 516,9-607,4 sen/ha olmuşdur. Ən məhsuldar sortlar 111, 130, 94, A-75, 93 nömrəli perspektiv sortlarda müşahidə olmuşdur.

Meyvənin kütləsi perspektiv sortlarda 108,3-199,3 q, nəzarət sortlarda isə 99,0-165,0 q arasında dəyişmişdir.

Beləliklə, qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə görə əsasən 111, 94, 130 nömrəli perspektiv sortlar seçilmiş və qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 2013-cü ildə 130 (Mirvari) və 94 (Azərbaycan-94) nömrəli perspektiv sortlar Bitki sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinə təqdim olunmuşdur. Aparılan sınaqlar nəticəsində yüksək nəticələr əldə olunmaqla hər iki sort bəyənilmişdir.

Nəticələr

1. Aparılan tədqiqat işlərindən qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə görə şöbənin genofondundan götürülmüş kolleksiya nümunələri, hibrid nəsilər, perspektiv və rayonlaşmış sortlar başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsi, seleksiya, nəzarət, müsabiqəli sort-sınaq pitomniklərində həm texnoloji,

həm də biomorfoloji keyfiyyətli göstəricilərinə görə öyrənilmiş, seçilmiş və qiymətləndirilmişdir.

2. Başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində olan sortnümunələr 3 il (2012, 2013, 2015-ci illər) sınaqdan keçirilmiş və 122, 124, 127, 132, 135 nömrəli nümunələr 97-105 gün olmaqla tez yetişməliyinə görə, 127, 132, 144 nömrəli nümunələr isə yüksək məhsuldarlığına görə (1,6-1,8 kq) seçilmişdir.

3. Seleksiya pitomnikində 2012-ci ildə 7 nümunə, 2013-cü ildə 8 nümunə, 2015-ci ildə 6 nümunə öyrənilmiş və seçilmişdir. Tez yetişməliyinə görə 102-105 gün olmaqla 119, 120, 121, 123 nömrəli nümunələr, yüksək məhsuldarlığına görə isə 129 nömrəli nümunə (618,4 sen/ha) fərqlənmişdir.

4. Nəzarət pitomnikində 2011-ci ildə 7 nümunə, 2012-ci ildə 8 nümunə, 2013-cü ildə 8 nümunə, 2014-cü ildə 8 nümunə, 2015-ci ildə də 8 nümunə öyrənilmiş, seçilmiş və qiymətləndirilmişdir. Pitomnikdə 117 nömrəli nümunə 105 gün olmaqla tez yetişməliyinə görə, 58, 111, 127, 1, 4 nömrəli nümunələr isə yüksək məhsuldarlığına görə seçilmişdir.

5. Müsabiqəli sort-sınaq pitomnikində 2011-ci ildə 9 nümunə, 2012-ci ildə 7 nümunə, 2013-cü ildə 7 nümunə, 2014-cü ildə 7 nümunə, 2015-ci ildə də həmçinin 7 perspektiv sort öyrənilmiş, seçilmiş və qiymətləndirilmişdir. 80, 83, 1104, X-142, 111 nömrəli perspektiv sortlar 94-102 gün olmaqla tez yetişməliyinə görə, 93, 94, 130, A-75, 111 nömrəli perspektiv sortlar yüksək məhsuldarlığına görə seçilmiş və qiymətləndirilmişdir.

6. Tədqiqat illərində sınaqdan keçən sortnümunələr təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə görə seçilmiş sortnümunələr nəzarət sortlarla müqayisədə nəzarət sortlarla müqayisədə nəzarət sortlardan fərqlənmişlər. Belə ki, 5 ilin nəticəsi olaraq təsərrüfat xüsusiyyətinə görə 127, 132, 138, 144, 129, 4, 58, 111, 127, 93, 94, 130, A-75, 111 nömrəli sortnümunələr seçilmişlər. Meyvənin kütləsinə görə ən iri meyvəli 138, 136/A, 129, 83, 93, 94 nömrəli nümunələr seçilmişlər (183,6-200,0 q).

7. 2013-cü ildə 2 perspektiv sort 94 (Azərbaycan-94) və 130 (Mirvari) nömrəli perspektiv sort Bitki sortlarının Qeydiyyatı və Toxum Nəzarəti üzrə Dövlət Xidmətinə təqdim olunmuşdur. Hər iki sort 2 il sınaqdan keçmiş və yüksək nəticələr əldə etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. X.T. Abdullayeva, İ.Ş. Əliyeva. "Abşeron şəraitində pomidorun sortnümunələrinin qiymətli-təsərrüfat xüsusiyyətləri". Tərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsində elmin mütərəqqi rolu. Bakı-Qanun-2008. 2. Abdullayeva X.T., Əliyeva İ.Ş. Pomidorun seçilmiş kolleksiya nümunələrinin bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətləri. //Azərbaycan Aqrar Elmi, 2012, № 3, s.7-9. 3. Abdullayeva X.T., Əliyeva İ.Ş. Abşeronda pomidorun sortnümunələrinin bioloji təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri və anatomik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi. Azərbaycan Aqrar Elmi, 2012, № 2, s.66-70. 4. Əliyeva İ.Ş. Pomidor /Tərəvəz, bostan və kartof bitkilərinin rayonlaşmış sortlarının ilkin toxumçuluğuna aid metodiki vəsaitlər. Bakı-2013, s.5-29. 5. F.H. Məmmədov, İ.Ş. Əliyeva, S.Ə.İsmayilova, Tərəvəz və bostan bitkilərinin seçilmiş kolleksiya nümunələrinin bioloji və təsərrüfat nümunələrinin bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətləri. //Azərbaycan Aqrar Elmi, № 2, 2014, s.31-36. 6. Əliyeva İ. Ş. Pomidor sortnümunələrinin və hibridlərinin meyvələrinin biokimyəvi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi. //Azərbaycan Aqrar Elmi j.

2014, № 4, s. 143. 7. Əliyeva İ. Ş., Cəfərova T. F. Pomidor sortnümələrinin fuzarioz soluxması xəstəliyinə qarşı davamlılığına görə qiymətləndirilməsi. //Azərbaycan Aqrar Elmi j. 2014, № 3. səh. 98. 8. Əliyeva İ.Ş. Pomidor sortnümələrinin və hibridlərinin meyvələrinin biomorfoloji təsərrüfat xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. //Azərbaycan Aqrar Elmi j. 2015. № 2. səh. 140-145.

Результаты по оценке биологических и экономических характеристик сортаобразцов томата на Апшероне

И.Ш. Алиева

В статье дана информация о результатах исследовательских работ по изучению ценных биоморфологических хозяйственно свойств у образцов и гибридов помидоров. В результате оценки среди образцов и гибридов были подобраны перспективные сорта. Эти подобранные сорта будут представлены в Государственную Комиссию по Испитанию и Хранению Селекционных Достижений.

Ключевые слова: селекция, гибрид, перспективные сорта, биологические свойства, экологические, агротехнические, морфологические признаки.

Agricultural-biological properties samples of tomatoes

I.Sh. Aliyeva

At the article has been given the information about the results a research on identifying the valuable biological-agricultural properties of the samples of tomatoes. As a result of evaluating the sample valuable cultivars has been selected among them. These selected cultivars are going to be presented to State Comission for Testing and Protection of Breeding Achivements.

Key words: plantbreeding, hybrid, perspective, cultivars, biological properties, ecological, morfological characters.

